

Aleksas GIRDENIS, Vida KAROSIENĖ
Vilniaus universitetas

SKIEMENS IR ŽODŽIO PIRMŪJŲ BEI PASKUTINIŲ FONEMŲ DAŽNUMAS BENDRINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE

1. Įvadinės pastabos

1.1. Tiriamasis dalykas. Bendrinės lietuvių kalbos statistinių parametrų tyrimas aiškiai parodė, kaip fonemų dažnumus lemia jų pačių ar jų klasių padėtis žodyje, – kitaip sakant, priklausymas tam tikram skiemens (be abejo, ir morfemos) tipui. Pastebėti ypač dideli žodžio „kamieno“ (negalinių) ir „galūnės“ (galinių) skiemenų fonemų dažnumo skirtumai (žr. Karosienė, Girdenis 1990; 1993; 2001). Tiek balsinių, tiek priebalsinių fonemų inventorius geriausiai išnaudojamas pradiniuose ir vidiniuose skiemenyse, o galiniame skiemenyje, lyginant su „kamienu“, daug daugiau retų arba apskritai čia nepasitaikančių fonemų. Išryškėjo ir konkrečių balsių bei priebalsių dažnumo ypatumai, glaudžiai susiję su šių fonemų vieta žodyje, – pavyzdžiui, didelis fonemų /ō/, /ū/, /j/ ir ypač /s/ dažnumas galiniame skiemenyje, dusliųjų sprogtamųjų /p/, /p̄/ polinkis pasirodyti vien žodžio pradžioje ir pan. (plg. Karosienė, Girdenis 2001, 262–263, 4 lent.). Tie stebėjimai skatina manyti, kad atskirės fonemos padėtis skiemenyje ir jos dažnumas turi būti panašiai susiję. Šiuo straipsniu ir pamėginsime smulkiau panagrinėti šį dalyką, didžiausią dėmesį skirdami absoliučiai žodžio ir skiemens pradžiai bei pabaigai – t.y. pirmosioms ir paskutinėms jų fonemoms.

1.2. Tyrimo metodika. Kaip ir ankstesniuose mūsų fonostatistikos darbuose šiam tyrimui panaudoti rišlūs tekstai – jau ne kartą minėtos ištraukos iš lietuvių prozos kūrinių. Tiriamosios medžiagos apimtis – 100 001 fonema. Tekstuose užfiksuoti 14 449 fonologiniai žodžiai, kuriuos sudaro 41 729 skiemenys.

Ir pirminiai duomenys, ir visi statistikos parametrai skaičiuoti asmeniniu kompiuteriu naudojantis specialiai šiam tikslui susikurtomis programomis (programavimo kalba – TURBO PASCAL 7)¹. Sudėtiniai dvibalsiai [ai], [au], [ei], [ui] laikyti dvifonemiais junginiais /a, e, u/ + /j, v/, o afrikatos [c], [č], [ĉ], [ċ], [ʒ], [ʒ̃], [ʒ̇], [ʒ̈] ir sutartiniai dvibalsiai [ie], [uo] – savarankiškomis fonemomis (plg. Pakerys 1986, 188 tt.; Girdenis, Karosienė 1995; Girdenis 2003, 102 tt.).

¹ Smulkiau apie medžiagos parinkimo ir pirminio apdorojimo metodiką žr. Karosienė, Girdenis 1990, 37. Pasakytina, kad anksčiau dirbta EC 1060 tipo ESM ir PL/1 programavimo kalba.

Kompiuterio programos iš tekstų masyvo automatiškai atrinko pirmąsias ir paskutines žodžių bei skiemenų fonemas, apskaičiavo jų absoliutų bei santykinį dažnumą (procentais), rezultatus sugrupavo dažnumų mažėjimo tvarka.

2. Rezultatai

2.1. Kaip fonemos jų santykinio dažnumo mažėjimo tvarka pasiskirsto **skiemens** pradžioje ir pabaigoje, matyti iš 1 lentelės (taip pat žr. 1 pav. – p. 221). Jeigu kuri fonema tam tikroje pozicijoje nepavartota nė karto, lentelėje vietoj skaičių žymimi brūkšniai. Iš karto pasakytina, kad šis ženklas ir čia, ir toliau dažnai rodo tik atitinkamos fonemos *n e b u v i m ą m ū s ū d u o m e n ū m a s y v e*, o ne kalboje apskritai. Štai skiemens pradžioje visiškai galimos fonemos /č/, /ʒ/, /ʒ/, /h/ (pvz.: *čáižyti, dzūkai, džáulis, harèmas*), skiemens gale – /c/, /f/, /x/, kartais net /h/

1 lentelė. **Skiemens pradinių ir galinių fonemų dažnumai**²

Nr.	Skiemens pradžia				Skiemens galas			
	Fonema	abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)	Fonema	abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)
1	<i>k</i>	2935	7,033	7,033	<i>ō</i>	4248	10,180	10,180
2	<i>j</i>	2214	5,306	12,339	<i>a</i>	4150	9,945	20,125
3	<i>š</i>	2125	5,092	17,431	<i>s</i>	3936	9,432	29,557
4	<i>t</i>	2021	4,843	22,275	<i>i</i>	3915	9,382	38,939
5	<i>s</i>	1938	4,644	26,919	<i>e</i>	2634	6,312	45,251
6	<i>ī</i>	1900	4,553	31,472	<i>u</i>	2526	6,053	51,305
7	<i>p</i>	1715	4,110	35,582	<i>ē</i>	2158	5,172	56,476
8	<i>ñ</i>	1691	4,052	39,634	<i>j</i>	2084	4,994	61,470
9	<i>l̃</i>	1653	3,961	43,595	<i>ī</i>	1691	4,052	65,523
10	<i>n</i>	1503	3,602	47,197	<i>ā</i>	1571	3,765	69,288
11	<i>i</i>	1466	3,513	50,711	<i>ū</i>	1415	3,391	72,679
12	<i>d</i>	1421	3,405	54,116	<i>r</i>	1252	3,000	75,679
13	<i>ṽ</i>	1293	3,099	57,214	<i>v</i>	1231	2,950	78,629
14	<i>ķ</i>	1233	2,955	60,169	<i>ř</i>	1062	2,545	81,174
15	<i>m</i>	1225	2,936	63,105	<i>ie</i>	997	2,389	83,563
16	<i>g</i>	1223	2,931	66,036	<i>ē</i>	986	2,363	85,926
17	<i>v</i>	1206	2,890	68,926	<i>k</i>	805	1,929	87,855
18	<i>a</i>	1054	2,526	71,452	<i>n</i>	726	1,740	89,595
19	<i>m̃</i>	1038	2,488	73,939	<i>uo</i>	550	1,318	90,913
20	<i>đ</i>	990	2,3725	76,311	<i>l</i>	476	1,141	92,054
21	<i>ṗ</i>	923	2,212	78,523	<i>ñ</i>	464	1,112	93,165

²*p* – santykinis dažnumas, Σ – kaupiamasis dažnumas.

1 lentelės tęsinys

Nr.	Skiemens pradžia			Skiemens galas				
	Fonema	abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)	Fonema	abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)
22	<i>ř</i>	850	2,037	80,560	<i>t</i>	342	0,820	93,985
23	<i>b</i>	808	1,936	82,496	<i>š</i>	289	0,693	94,678
24	<i>š</i>	762	1,826	84,322	<i>l̃</i>	268	0,642	95,320
25	<i>g̃</i>	724	1,735	86,057	<i>m</i>	236	0,566	95,885
26	<i>r</i>	698	1,673	87,730	<i>p</i>	234	0,561	96,446
27	<i>ḃ</i>	638	1,529	89,259	<i>ř</i>	231	0,554	97,000
28	<i>ž</i>	628	1,505	90,764	<i>š</i>	227	0,544	97,544
29	<i>š</i>	619	1,483	92,248	<i>ḃ</i>	209	0,501	98,045
30	<i>l</i>	610	1,462	93,709	<i>š</i>	117	0,280	98,325
31	<i>č</i>	426	1,021	94,730	<i>ž</i>	114	0,273	98,598
32	<i>ī</i>	414	0,992	95,722	<i>m̃</i>	113	0,271	98,869
33	<i>ž</i>	400	0,959	96,681	<i>ō</i>	94	0,225	99,094
34	<i>u</i>	235	0,563	97,244	<i>g</i>	89	0,213	99,307
35	<i>ō</i>	221	0,530	97,774	<i>ž</i>	71	0,170	99,478
36	<i>ž</i>	199	0,477	98,251	<i>z</i>	38	0,091	99,569
37	<i>č</i>	142	0,340	98,591	<i>z</i>	35	0,084	99,653
38	<i>ę</i>	115	0,276	98,867	<i>ḃ</i>	35	0,084	99,736
39	<i>e</i>	89	0,213	99,080	<i>d</i>	32	0,077	99,813
40	<i>z</i>	87	0,208	99,288	<i>b</i>	29	0,070	99,883
41	<i>ā</i>	86	0,206	99,494	<i>ḃ</i>	25	0,060	99,943
42	<i>z̃</i>	54	0,129	99,624	<i>č</i>	8	0,019	99,962
43	<i>uo</i>	33	0,079	99,703	<i>k̃</i>	6	0,014	99,976
44	<i>ū</i>	29	0,070	99,772	<i>f̃</i>	5	0,012	99,988
45	<i>ē</i>	25	0,060	99,832	<i>č</i>	3	0,007	99,995
46	<i>c</i>	21	0,050	99,882	<i>č̃</i>	2	0,005	100,00
47	<i>f</i>	18	0,043	99,925	<i>c</i>	–	–	–
48	<i>ō</i>	11	0,026	99,952	<i>ž</i>	–	–	–
49	<i>š̃</i>	11	0,026	99,978	<i>ž̃</i>	–	–	–
50	<i>f̃</i>	3	0,007	99,986	<i>f</i>	–	–	–
51	<i>h̃</i>	3	0,007	99,993	<i>x</i>	–	–	–
52	<i>x</i>	2	0,005	99,998	<i>h</i>	–	–	–
53	<i>x̃</i>	1	0,002	100,00	<i>ṽ</i>	–	–	–
54	<i>ie</i>	–	–	–	<i>g̃</i>	–	–	–
55	<i>č</i>	–	–	–	<i>š̃</i>	–	–	–
56	<i>ž</i>	–	–	–	<i>ž̃</i>	–	–	–
57	<i>ž̃</i>	–	–	–	<i>x̃</i>	–	–	–
58	<i>h</i>	–	–	–	<i>h̃</i>	–	–	–

(pvz.: *ãc-tas, naf-tà, Luch-tã-nas, Mãh-dis*³), bet jų, matyt, pasitaikytų tik daug didesnės apimties ir margesnės tematikos tekstuose. Kita vertus, net ilgiausiame taisyklingos kalbos sraute neįmanomas pradinis */ie/*, nes jį turi pridengti *[j]* pagal bendrą taisyklę $\emptyset \rightarrow [j] / \# \text{---} [ie]$ ⁴.

2.2. Pirmosios nepradinio skiemens ir paskutinės negalinio skiemens fonemos pasiskirsčiusios visai kitaip (žr. 2 lent. ir 3–4 pav., p. 223t.).

2 lentelė. Pirmųjų nepradinio skiemens ir paskutinių negalinio skiemens fonemų dažnumai ($n=27\ 280$)

Nr.	Pirmasis nepradinis skiemo				Paskutinis negalinis skiemo			
	Fonema	Abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)	Fonema	Abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)
1	<i>š</i>	1854	6,80	6,80	<i>a</i>	3351	12,29	12,29
2	<i>k</i>	1729	6,34	13,14	<i>i</i>	2753	10,10	22,39
3	<i>j</i>	1573	5,77	18,91	<i>õ</i>	2161	7,92	30,31
4	<i>ĩ</i>	1536	5,63	24,54	<i>u</i>	2073	7,60	37,91
5	<i>ĩ</i>	1467	5,38	29,92	<i>e</i>	1822	6,68	44,59
6	<i>t</i>	1440	5,28	35,20	<i>ẽ</i>	1406	5,15	49,74
7	<i>s</i>	1168	4,28	39,48	<i>ĩ</i>	1383	5,07	54,81
8	<i>n</i>	1108	4,06	43,54	<i>j</i>	1114	4,08	58,89
9	<i>ñ</i>	1050	3,85	47,39	<i>r</i>	1114	4,08	62,97
10	<i>d</i>	1027	3,76	51,15	<i>ř</i>	1060	3,89	66,86
11	<i>ķ</i>	961	3,52	54,67	<i>ie</i>	934	3,42	70,28
12	<i>v</i>	926	3,39	58,06	<i>ã</i>	886	3,25	73,53
13	<i>m</i>	922	3,38	61,44	<i>v</i>	874	3,21	76,74
14	<i>g</i>	907	3,32	64,76	<i>ẽ</i>	692	2,54	79,28
15	<i>ĩ</i>	779	2,86	67,62	<i>k</i>	638	2,34	81,62
16	<i>đ</i>	753	2,76	70,38	<i>n</i>	582	2,13	83,75
17	<i>ř</i>	730	2,68	73,06	<i>ũ</i>	516	1,89	85,64
18	<i>ř</i>	718	2,63	75,69	<i>uo</i>	503	1,84	87,48
19	<i>p</i>	680	2,49	78,18	<i>ñ</i>	462	1,69	89,17
20	<i>š</i>	538	1,97	80,15	<i>l</i>	386	1,41	90,58
21	<i>r</i>	523	1,92	82,07	<i>ĩ</i>	268	0,98	91,56

³ „Taisyklinga“ šio žodžio tarimą **[mã-ĩdĩs]* net išivaizduoti nelengva.

⁴ Čia pliusu (+) žymima vidinė atviroji sandūra. – Reikia pasakyti, kad to *[j]* fonologinis statusas gana problemiškas – ypač prisiminus, kad ispanų kalbos protetinis *[e]* prieš pradinius priebalsių junginius, prasidedančius */s/*, dažniausiai fonema nelaikomas (pvz., *estúpido* [estúpiðo] „kvailas“, *estráda* [estráða] „kelias“ interpretuojami kaip */stúpiðo/*, */stráða/* – pgl. Hym a n 1975, 11 t.; Linell 1979, 168).

2 lentelės tęsinys

Nr.	Skiemens pradžia				Skiemens galas			
	Fonema	abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)	Fonema	abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)
22	<i>ĝ</i>	516	1,89	83,96	<i>š</i>	251	0,92	92,48
23	<i>b</i>	469	1,72	85,68	<i>î</i>	231	0,85	93,33
24	<i>š</i>	459	1,68	87,36	<i>š̄</i>	227	0,83	94,16
25	<i>ž̄</i>	448	1,64	89,00	<i>ṗ</i>	208	0,76	94,92
26	<i>ṗ</i>	409	1,50	90,50	<i>î</i>	202	0,74	95,66
27	<i>l</i>	402	1,47	91,97	<i>s</i>	145	0,53	96,19
28	<i>č</i>	380	1,39	93,36	<i>p</i>	143	0,52	96,71
29	<i>ḃ</i>	363	1,33	94,69	<i>š̄</i>	115	0,42	97,13
30	<i>a</i>	249	0,92	95,61	<i>ž̄</i>	114	0,42	97,55
31	<i>ḃ</i>	242	0,89	96,50	<i>m̄</i>	113	0,41	97,96
32	<i>ž̄</i>	186	0,68	97,18	<i>ō</i>	94	0,34	98,3
33	<i>i</i>	161	0,59	97,77	<i>g</i>	89	0,33	98,63
34	<i>ĉ</i>	137	0,50	98,27	<i>m</i>	89	0,33	98,96
35	<i>z</i>	86	0,32	98,59	<i>ž̄</i>	71	0,26	99,22
36	<i>ḡ</i>	81	0,30	98,89	<i>ž̄</i>	38	0,14	99,36
37	<i>u</i>	56	0,21	99,1	<i>ḃ̄</i>	35	0,13	99,49
38	<i>ž̄</i>	51	0,19	99,29	<i>z</i>	35	0,13	99,62
39	<i>e</i>	44	0,16	99,45	<i>d</i>	32	0,12	99,74
40	<i>î</i>	34	0,12	99,57	<i>b</i>	29	0,11	99,85
41	<i>ā</i>	27	0,10	99,67	<i>ḃ̄</i>	25	0,09	99,94
42	<i>c</i>	18	0,07	99,74	<i>ḃ̄</i>	6	0,02	99,96
43	<i>ū</i>	15	0,05	99,79	<i>f̄</i>	5	0,02	99,98
44	<i>uo</i>	13	0,05	99,84	<i>ĉ</i>	3	0,01	99,99
45	<i>ē</i>	10	0,04	99,88	<i>ĉ̄</i>	2	0,01	100,00
46	<i>f</i>	9	0,03	99,91	<i>c</i>	–	–	
47	<i>ō</i>	9	0,03	99,94	<i>č</i>	–	–	
48	<i>ō</i>	7	0,03	99,97	<i>ž̄</i>	–	–	
49	<i>ž̄</i>	4	0,01	99,98	<i>ž̄</i>	–	–	
50	<i>f̄</i>	3	0,01	99,99	<i>ž̄</i>	–	–	
51	<i>x</i>	2	0,01	100,00	<i>ž̄</i>	–	–	
52	<i>ḡ</i>	1	0,00	100,00	<i>f</i>	–	–	
53	<i>č</i>	–	–		<i>ĝ</i>	–	–	
54	<i>ž̄</i>	–	–		<i>h</i>	–	–	
55	<i>ž̄</i>	–	–		<i>ḡ</i>	–	–	
56	<i>h</i>	–	–		<i>ḡ</i>	–	–	
57	<i>ḡ</i>	–	–		<i>ḡ</i>	–	–	
58	<i>ie</i>	–	–		<i>x</i>	–	–	
					<i>ḡ</i>	–	–	

Visos čia neaptiktos pirmosios fonemos, išskyrus /ie/, tik atsitiktinai nepateko į mūsų tekstus – plg. *giñčas, radžà, Brùndza*⁵, *Prahà, prahiškis*.

Skiemens gale minkštojo /k/ (kaip ir /g/) neturėtų būti, nes prieš priebalsius jis negalimas (plg. Girdenis 2000), – jo pasirodymas šioje pozicijoje aiškintinas transkribavimo ar tekstų rinkimo paklaidomis. Šiaip negalinių skiemenų pabaigoje fonemų galėtų būti daugiau, pvz.: *Bùckus*, tarm. *kũčkailis* „kailio skiautė“, *Bradžgulienė* (B. Sruogos „Dobilėlio penkialapio“ personažas), *Vadžgirys, Vùdzbelis, afgānai* (su skardžiu fonemos /f/ alofonu [f]⁶), *jachtà* (žr. dar § 1.1).

2.3. Fonemų ir jų dažnumų pasiskirstymą absoliučioje žodžio pradžioje ir pabaigoje rodo 3 lentelė ir 4–5 pav. (p. 224). Čia, kaip ir kalbant apie skiemenis, pasakytina, kad beveik visi priebalsiai, nepavartoti žodžio pradžioje, iš tikrųjų turėtų pasitaikyti gausesniuose ir įvairesniuose tekstuose, – be pavyzdžių, paminėtų § 1.1 ir 1.2 (*čaižyti, giñčas* ir kt.), plg. *fizika, fiuzeliāžas, chirùrgas, kazāchių*. Žodžio gale galimos ir fonemos /ð/, /c/, /f/, /x/, net /l̃/, pvz.: *mantò, Puarò, bàc, Pjāf, àch*, (muzikos terminai) [mól], [sól].

3 lentelė. Žodžio pradinių ir galinių fonemų dažnumai

Nr.	Žodžio pradžia				Žodžio galas			
	Fonema	abs. sk.	p (%)	Σ (%)	Fonema	abs. sk.	p (%)	Σ (%)
1	<i>i</i>	1305	9,032	9,032	<i>s</i>	3791	26,237	26,237
2	<i>k</i>	1206	8,347	17,379	<i>õ</i>	2087	14,444	40,681
3	<i>p</i>	1035	7,163	24,542	<i>i</i>	1162	8,042	48,723
4	<i>a</i>	805	5,571	30,113	<i>j</i>	970	6,713	55,436
5	<i>s</i>	770	5,329	35,442	<i>ũ</i>	899	6,222	61,658
6	<i>ñ</i>	641	4,436	39,878	<i>e</i>	812	5,620	67,278
7	<i>j</i>	641	4,436	44,314	<i>a</i>	799	5,530	72,808
8	<i>t</i>	581	4,021	48,336	<i>ē</i>	752	5,204	78,012
9	<i>ṽ</i>	575	3,979	52,315	<i>ā</i>	685	4,741	82,753
10	<i>ṗ</i>	514	3,557	55,872	<i>u</i>	453	3,135	85,888
11	<i>n</i>	395	2,734	58,606	<i>v</i>	357	2,471	88,359
12	<i>d</i>	394	2,727	61,333	<i>ī</i>	308	2,132	90,491
13	<i>ī</i>	380	2,630	63,963	<i>ē</i>	294	2,035	92,525
14	<i>î</i>	364	2,519	66,482	<i>k</i>	167	1,156	93,681
15	<i>b</i>	339	2,346	68,828	<i>m</i>	147	1,017	94,699
16	<i>g</i>	316	2,187	71,015	<i>n</i>	144	0,996	95,695

⁵ Ir žodį *brònza* dažniausiai tariame su [ʒ] – [brónʒa] (smulkesne transkripcija gal net [br.ɔ.nʒa]).

⁶ Tas garsą nuo [v] skiria ryškus artikuliacijos įtemptumas bei su tuo susijęs daug didesnis šlamesys. „Tikrasis“ [v] – balsingasis (A. Pakerio terminu – sklandusis) priebalsis, [f] – pučiamasis.

3 lentelės tęsinys

Nr.	Žodžio pradžia				Žodžio galas			
	Fonema	abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)	Fonema	abs. sk.	<i>p</i> (%)	Σ (%)
17	<i>m</i>	303	2,097	73,112	<i>t</i>	140	0,969	96,664
18	<i>v</i>	280	1,938	75,050	<i>r</i>	138	0,955	97,619
19	<i>b̃</i>	275	1,903	76,953	<i>p</i>	91	0,630	98,249
20	<i>k̃</i>	272	1,883	78,836	<i>l</i>	90	0,623	98,872
21	<i>š</i>	271	1,876	80,712	<i>ie</i>	63	0,436	99,308
22	<i>m̃</i>	259	1,792	82,504	<i>uo</i>	47	0,325	99,633
23	<i>d̃</i>	237	1,640	84,144	<i>š</i>	38	0,263	99,896
24	<i>š̃</i>	224	1,550	85,694	<i>č</i>	8	0,055	99,951
25	<i>õ</i>	214	1,481	87,175	<i>ñ</i>	2	0,014	99,965
26	<i>l̃</i>	208	1,440	88,615	<i>r̃</i>	2	0,014	99,979
27	<i>g̃</i>	208	1,440	90,055	<i>š</i>	2	0,014	99,993
28	<i>l</i>	186	1,287	91,342	<i>p̃</i>	1	0,007	100,00
29	<i>ž̃</i>	180	1,246	92,588	<i>õ</i>	–	–	–
30	<i>u</i>	179	1,239	93,827	<i>b</i>	–	–	–
31	<i>r</i>	175	1,210	95,037	<i>d</i>	–	–	–
32	<i>š</i>	160	1,107	96,144	<i>g</i>	–	–	–
33	<i>ž</i>	158	1,094	97,238	<i>c</i>	–	–	–
34	<i>r̃</i>	120	0,831	98,069	<i>š</i>	–	–	–
35	<i>ā</i>	59	0,408	98,477	<i>ž̃</i>	–	–	–
36	<i>č̃</i>	46	0,318	98,796	<i>f</i>	–	–	–
37	<i>e</i>	45	0,311	99,107	<i>x</i>	–	–	–
38	<i>ė̃</i>	34	0,235	99,342	<i>h</i>	–	–	–
39	<i>uo</i>	20	0,139	99,481	<i>z</i>	–	–	–
40	<i>ė</i>	15	0,104	99,585	<i>ž</i>	–	–	–
41	<i>ū</i>	14	0,097	99,682	<i>m̃</i>	–	–	–
42	<i>ž̃</i>	13	0,090	99,772	<i>l̃</i>	–	–	–
43	<i>f</i>	9	0,062	99,834	<i>ṽ</i>	–	–	–
44	<i>ž̃</i>	7	0,048	99,882	<i>ī</i>	–	–	–
45	<i>č̃</i>	5	0,035	99,917	<i>k̃</i>	–	–	–
46	<i>c</i>	3	0,021	99,938	<i>b̃</i>	–	–	–
47	<i>h̃</i>	3	0,021	99,959	<i>d̃</i>	–	–	–
48	<i>z̃</i>	3	0,020	99,979	<i>g̃</i>	–	–	–
49	<i>õ</i>	2	0,014	99,993	<i>č̃</i>	–	–	–
50	<i>z</i>	1	0,007	100,00	<i>č̃</i>	–	–	–
51	<i>ie</i>	–	–	–	<i>ž̃</i>	–	–	–

3 lentelės tęsinys

Nr.	Žodžio pradžia				Žodžio galas			
	Fonema	abs. sk.	p (%)	Σ (%)	Fonema	abs. sk.	p (%)	Σ (%)
52	č	–	–	–	č̇	–	–	–
53	ʒ	–	–	–	ʒ̇	–	–	–
54	ʒ̇	–	–	–	χ̇	–	–	–
55	x	–	–	–	ḣ	–	–	–
56	h	–	–	–	ż	–	–	–
57	ḟ	–	–	–	ṧ	–	–	–
58	χ̇	–	–	–	ż̇	–	–	–

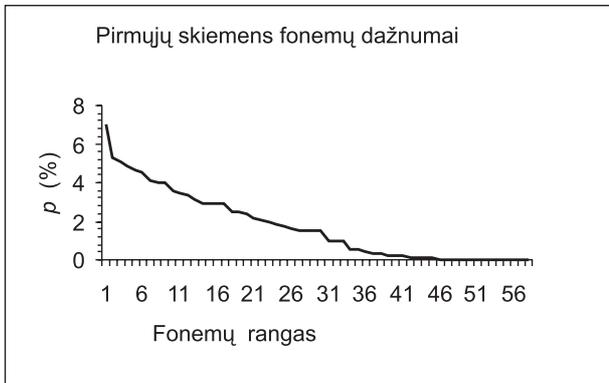
3. Rezultatų aptarimas

3.1. Kaip žinome, bendrinės lietuvių kalbos fonemų sistemą sudaro 13 balsių ir 45 priebalsiai – iš viso 58 fonemos (žr. DLKG 25, 2 lent.; 32, 4 lent.). Iš 1 lentelės matyti, kad dalis fonemų (lentelėje žymimos brūkšniais) apskritai nepasitaikė nė vienoje **skiemens** pozicijoje – nei pradžioje, nei pabaigoje. Tarp pradinių fonemų pasigendame penkių priebalsių /č/, /ʒ/, /ʒ̇/, /h/ ir kintamojo balsio /ie/, o nulinio dažnumo galinių fonemų skaičius siekia net dvylika: /c/, /ʒ/, /ʒ̇/, /ʒ̇̇/, /h/, /ḣ/, /x/, /χ̇/, /f/, /v̇/, /ġ/. Tiesa, į priebalsius /ʒ/, /ʒ̇/ ir /h/ galima nekreipti dėmesio, nes jų mūsų tekstuose apskritai nerasta (žr. Karosienė, Girdenis, 1993, 33). Juos atmetus, skiemens pradžioje ir gale nevartojamų fonemų santykis yra 1 : 4,5. Visos nulinio dažnumo fonemos, išskyrus /ie/, /v̇/, /ġ/, arba skolintos, arba daug vėliau atsiradusios. Dalis tų fonemų, nors ir pavartojamos skiemens pradžioje (/c/, /f/, /ḋ/, /ʒ̇/, /f/, /ḣ/, /x/, /χ̇/) arba pabaigoje (/č/, /ḟ/, /ċ/, /č̇̇/), dideliu dažnumu taip pat nepasižymi ir atsiduria pačiame lentelės gale.

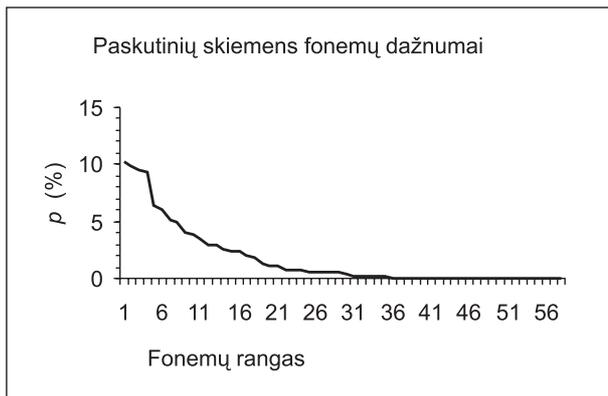
Be minėtųjų balsių ir priebalsių, į 99% intervalą (lentelėje, kaip ir kitur, atskirtas dviguba linija) taip pat nepatenka /e/, /z/, /ā/, /ż/, /uo/, /ū/, /ē/ kaip pradinės skiemens fonemos ir /ḋ/, /ġ/, /ʒ̇/, /ż/, /z/, /ḋ̇/, /d/, /b/, /ḃ/ – kaip galinės. Taigi septyniolikos (t. y. 31%) pradinių ir dvidešimt trijų (t. y. 42%) galinių fonemų dažnumų suma siekia vos 1%. Skiemens pabaigoje fonemų distribucija ribojama daug griežčiau nei jo pradžioje. Ši tendencija ypač akivaizdi, kai lyginamos abiejų pozicijų pačių dažnumų fonemų grupės.

Norėdami palyginti dažniausias pradines ir galines skiemens fonemas, 1 lentelės pradžioje atskyrėme dvi fonemų grupes: vadinamąjį sistemos branduolį (atribotas stora ištisine linija), apimantį apie 50% visų fonemų, ir sistemos platesnį centrą (atskirtas štrichine linija), kuriam tenka maždaug 75% fonemų masyvo. Nesunku pastebėti, kad tarp abiejų pozicijų kalbamųjų fonemų grupių esama didelių kiekybinių ir kokybinių skirtumų.

Pačių dažnujų (50%) p r a d i n i ū fonemų grupę sudaro net vienuolika (/k/, /j/, /š/, /t/, /s/, /t̪/, /p/, /n̪/, /l̪/, /n/, /i/), o galinių – tik šešios fonemos (/o/, /a/, /s/, /i/, /e/, /u/). Akivaizdžiai skiriasi ir pačių grupių sudėtis: pačios dažnosios fonemos skiems pradinėje pozicijoje – vien priebalsiai ir tik vienintelis balsis /i/, o galinėje pozicijoje – atvirkščiai – vien balsiai ir vos vienas priebalsis /s/ (žr. 1 ir 2 pav.). Įdomu, kad /i/ ir /s/ yra vieninteliai balsių ir priebalsių atstovai, patenką ir į skiems pradžios, ir į skiems galo 50% dažnumo intervalą.

1 p a v. Visų skiems pirmųjų fonemų dažnumai ($n = 41\,729$)

2 p a v. Visų skiems paskutinių fonemų dažnumai ($n = 41\,729$)⁷

⁷ Atkreiptinas dėmesys į kreivės „nestandartiškumą“, ypač į šuolišką dažnumų kritimą ties ketvirtąja ir penktąja fonema.

Panašūs santykiai išlaikomi ir platesniojo fonemų centro grupėje – 75% dažnumo intervale (kaip minėta, atskiriamas štrichine linija). Čia skiemens pradinių fonemų grupę, be jau vienuolikos minėtųjų, papildo dar aštuoni priebalsiai /d/, /v/, /k/, /m/, /g/, /v/, /m/, /d/ ir tik vienintelis balsis /a/, o prie galinių fonemų šlyja keturi ilgieji balsiai /ē/, /ī/, /ā/, /ū/ ir du balsingieji priebalsiai /j/, /r/. Taigi skiemens pradinės pozicijos fonemų centrą sudaro iš viso aštuoniolika priebalsių ir du balsiai (iš viso 20 fonemų), galinės pozicijos centrui priklauso devyni balsiai ir trys priebalsiai (iš viso 12 fonemų). Apskaičiavę fonemų grupės, apimančios 75% dažnumų, priebalsių (C) ir balsių (V) dažnumų santykį, gauname: skiemens pradžios C : V ≈ 12 : 1, pabaigos C : V ≈ 1 : 3. Toks priebalsių ir balsių statistinis pasiskirstymas nėra netikėtas ir traktuotinas kaip lietuvių kalbos skiemens statistinės struktūros dėsniumas: juk beveik $\frac{2}{3}$ visų lietuvių kalbos skiemenų yra atvirieji, t. y. baigiasi balsiu, ir net 91% visų skiemenų yra pridengtieji – prasideda priebalsiu (žr. Karosienė, Girdenis 1994, 37).

Galinės pozicijos centre visai nėra sprogstamųjų priebalsių, o pradinės pozicijos centre – nė vieno ilgojo baltio. Apskritai skiemens pradžios ir galo dažniausių fonemų grupėje pasitaikė tik keturios fonemos (/i/, /a/, /j/, /s/), bendros abiem pozicijoms. Atsižvelgiant į visus minėtus kiekybinius ir kokybinius skirtumus, būdingus skiemens pradžiai ir pabaigai, galima kalbėti apie g a n a s a v a r a n k i š k u s skiemens pradinių ir galinių fonemų sistemius.

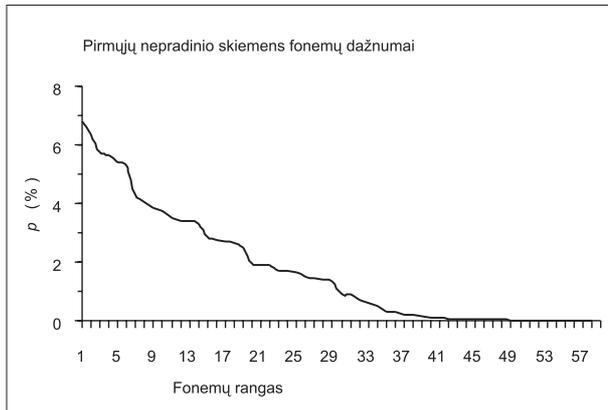
Dažniausia pradinė skiemens fonema – priebalsis /k/ (7,03%), skiemens pabaigoje dažniausi yra balsiai /ō/ ir /a/ (atitinkamai 10,18% ir 9,95%); kaip matyti iš 2 pav., jos – kartu su /i/ ir /s/ – ryškiai atitrūkusios nuo likusių fonemų⁸.

Apskritai pirmiesiems visų skiemenų priebalsiams pridera 97% šios pozicijos fonemų masyvo, balsiams – tik 3%; priebalsių ir balsių santykis C : V lygus 32,3 : 1. Balsiu skiemuo prasideda tik išimtiniais atvejais. Tokie fonologiniai žodžiai kaip *aòrta*, *aúlas*, *oázė*, *i_ aúla* be galo reti ir net didelės apimties tekstuose gali nepasi-

⁸ Visų galinių skiemens fonemų santykiai su tomis pačiomis pradinėmis tokie: /ū/ – 48,79 : 1, /ē/ – 39,44 : 1, /e/ – 29,60 : 1, /ō/ – 19,22 : 1, /ē/ – 18,77 : 1, /ā/ – 18,27 : 1, /uo/ – 16,67 : 1, /u/ – 10,75 : 1, /ō/ – 8,55 : 1, /ī/ – 4,08 : 1, /a/ – 3,94 : 1, /i/ – 2,67 : 1, /s/ – 2,03 : 1, /r/ – 1,79 : 1, /f/ – 1,67 : 1, /f/ – 1,25 : 1, /v/ – 1,02 : 1, /j/ – 0,94 : 1, /l/ – 0,78 : 1, /z/ – 0,70 : 1, /n/ – 0,48 : 1, /š/ – 0,47 : 1, /z/ – 0,40 : 1, /š/ – 0,30 : 1, /n/ – 0,27 : 1, /k/ – 0,27 : 1, /p/ – 0,23 : 1, /m/ – 0,19 : 1, /ž/ – 0,18 : 1, /ž/ – 0,18 : 1, /t/ – 0,17 : 1, /l/ – 0,16 : 1, /p/ – 0,14 : 1, /i/ – 0,12 : 1, /m/ – 0,11 : 1, /g/ – 0,07 : 1, /s/ – 0,06 : 1, /b/ – 0,04 : 1, /b/ – 0,04 : 1, /d/ – 0,04 : 1, /d/ – 0,02 : 1, /c/ – 0,02 : 1, /k/ – 0,005 : 1, /c/ – 0,005 : 1. Nepasitaikė skiemens gale: /c/, /z/, /ž/, /f/, /g/, /h/, /v/, /x/, /x/; nepasitaikė skiemens pradžioje: /č/, /z/, /ž/, /h/, /ie/. – Kaip matyti, fonemoms, dažniau užimančioms paskutinę skiemens poziciją (jų kairysis santykio narys didesnis už 1), pridera visi balsiai ir tik keli priebalsiai (/s/, /r/, /f/, /v/) – daugelis priebalsių dažnesni skiemens pradžioje (kairysis santykio narys mažesnis už 1).

taikyti. Paskutinės fonemos dažniausiai esti balsiai, bet santykis ne toks jau ryškus: jiems priklauso tik 64,55% galinės pozicijos masyvo, o priebalsiai užima to masyvo 35,45%. Šiuo atveju balsių ir priebalsių santykis $V : C$ yra 1,82 : 1.

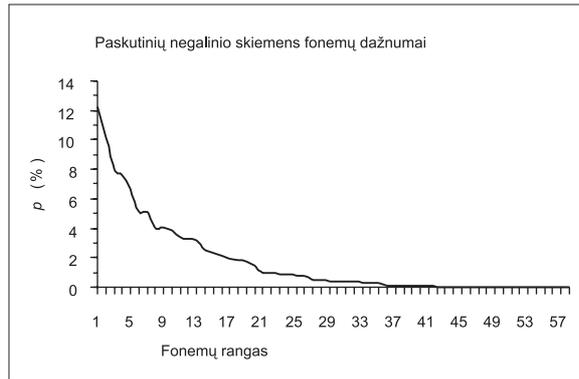
3.2. Pirmųjų nepradinio skiemens fonemų inventorių (žr. 2 lent. ir 3 pav.) labiausiai rėžia akį tuo, kad 97,4% masyvo čia užima priebalsiai ir tik 2,6% – balsiai; priebalsių ir balsių santykis lygus 37,5 : 1. Niekur daugiau nėra tokios priebalsių koncentracijos. Nė vieno balsio nepasitaiko net iki 95% ribos (pažymėta taškine linija): gerai žinome, kad lietuvių kalba nepakenčia hiato.

3 p a v. **Pirmųjų nepradinio skiemens fonemų dažnumai** ($n = 27\ 280$)

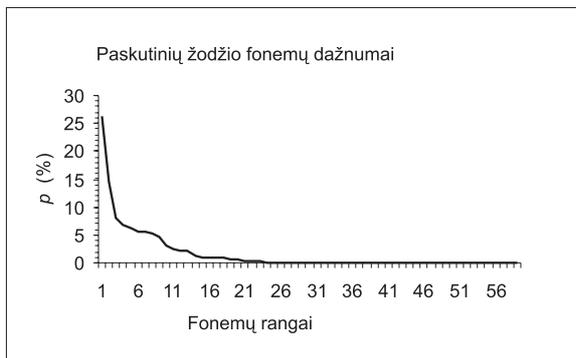
Beveik diametraliai priešingas vaizdas paskutinėje **negalinio skiemens** pozicijoje (žr. 2 lent. ir 4 pav.): iki 50% ribos čia randame tik balsius, maždaug iki 75–80% – tik balsius ir vieną kitą sonantą ($/j/$, $/r/$, $/ř/$, $/v/$ ⁹). Balsių santykis su priebalsiais šioje pozicijoje lygus $68,1\% : 31,9\% = 2,16 : 1$. Šis santykis aiškintinas tuo, kad, kaip pastebėjome anksčiau (Karosienė, Girdenis 1994), beveik $\frac{3}{4}$ bendrinės lietuvių kalbos skiemenų yra atvirieji.

⁹ Be abejo, $/j/$, $/v/$ skiemens gale yra antrieji dvibalsių sandai, realizuojami alofonais $[i]$, $[u]$. – Manytume, kad rusų asmenvardžiuose *Pāvlas*, *Trāvkinas*, *Majakòvskis* ir pan. $/ā/$, $/ō/$ ir $/v/$, $/ř/$ nėra tautosilabiniai, – tokie žodžiai skiemenimis veikiausiai skaidytini taip: *Pā-vlas*, *Trā-vki-nas*, *Maja-kò-vskis*. Kita vertus, tarminiuose žodžiuose *sāuēda*, *pusiāuašis* ir pan. (žr. Tekorius 1985, 131 t.) po $[u]$ eina ne balsis, o atviroji sandūra ($[sā.u.ē.da] = /sāv+ēda/...$).

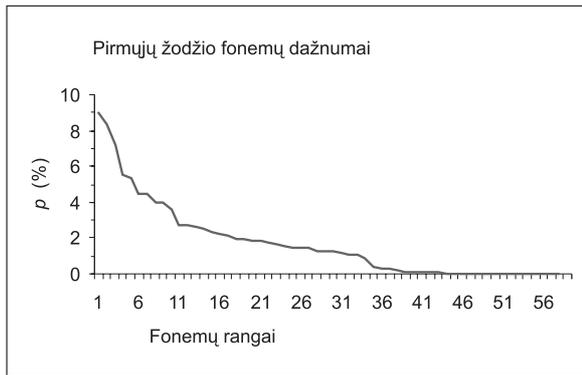
4 p a v. Paskutinių negalinio skiemens fonemų dažnumai ($n = 27\ 280$)

3.3. Peržvelgus **žodžio** pradžios ir jo galo fonemas pirmiausia į akis krinta labai kontrastuojantis vienos ir kitos pozicijos balsių bei priebalsių skaičius. Antai pradinųjų fonemų inventoriui priklauso penkiasdešimt, o žodžio galo – tik dvidešimt aštuonios fonemos. t. y. vos ne perpus mažiau (plg. 3 ir 4 pav.). Čia nulinio dažnumo grupę (2 lentelėje, kaip ir kitur, jos narių skiltyse žymimi brūkšniai), be tradicinių lietuvių kalbos periferinių fonemų, retai vartojamų ir žodžio pradžioje (*/f/, /h/, /x/, /c/, /ǫ/*, plg. p. 218; taip pat *Karosiėnė, Girdeņis 1993, 34–35*), sudaro vien minkštieji priebalsiai ir sprogstamųjų poklasio kietosios skardžiosios fonemos. Šitai statistika atspindi kietųjų bei minkštųjų ir dusliųjų bei skardžiųjų priebalsių neutralizaciją (plačiau žr. *Girdeņis 2003, 149 tt.*). Čia netikėtai pasitaikę minkštieji */ñ/, /r̃/, /s̃/, /p̃/* aiškintini tekstuose atsitiktinai užfiksuotais išorės sandžio reiškinais (pvz., tokiais deriniais kaip *[f̃eñ̃. išṽi·do·], [š̃is̃ i·b̃ė·go·]*)¹⁰.

5 p a v. Pirmųjų žodžio fonemų dažnumai ($n = 14\ 449$)

¹⁰ Sistemingai šie reiškiniai nebuvo žymimi, nes jie fakultatyvūs.

6 p a v. **Paskutinių žodžio fonemų dažnumai** ($n = 14\,449$)

Balsių klasė daug geriau atstovaujama žodžio g a l e negu pradžioje. Toms fonemoms, kurių dažnumų suma žodžio pradžioje tesiekia 1% (jos atribotos dviguba linija), priskirtini ilgieji balsiai /ē/, /uo/, /ē/, /ū/ ir trumpieji /e/, /ō/, žodžio gale – tik sutartiniai dvibalsiai /ie/, /uo/. Abu sutartiniai dvibalsiai ir trumpasis /ō/ yra vienintelės balsinės fonemos, kurios priklauso tiek žodžio pradžios, tiek ir jo pabaigos fonemų kraštutinei periferijai arba vienoje iš šių pozicijų apskritai nevartojamos (/ie/ nėra žodžio pradžioje, /ō/ atsitiktinai nepasitaikė žodžio gale – plg. 2 lent.)¹¹. Kaip matėme (žr. 1 lent.), toks pat šių fonemų statusas skiemens p r a d i n ė j e pozicijoje, tačiau kaip s k i e m e n s g a l i n ė s fonemos dvibalsiai /ie/ ir /uo/ (atitinkamai 2,39 ir 1,32%) nėra patys retieji – čia jie patenka į 95% intervalą.

Lyginant pačias dažniausias žodžio pradžios ir galo fonemas, akivaizdu, kad pradinės fonemos pasiskirsčiusios t o l y g i a u nei galinės (plg. 5 ir 6 pav.). Antai fonemų sistemos branduoliui, apimančiam maždaug 55% viso masyvo (jis atskirtas stora ištisine linija), žodžio pradžioje priklauso aštuoni priebalsiai /k/, /p/, /s/, /n̄/, /j/, /t/, /v/, /p̄/ ir du balsiai /i/, /a/, žodžio gale – tik du priebalsiai /s/, /j/ ir du balsiai /ō/, /i/. Išskyrus ilgąjį /ō/, dažniausią galinį ir skiemens, ir žodžio balsį (atitinkamai 10,2% ir 14,4% visų fonemų), kitos trys fonemos – /s/, /j/ ir /i/, dažniausiosios žodžio gale (/s/ – 26,24%, /j/ – 6,71%, /i/ – 8,04%), priklauso ir dažniausioms žodžio pradžios fonemoms (/s/ – 5,33%, /j/ – 4,44%, /i/ – 9,03%).

Platesnis fonemų centras (apie 79% fonemų masyvo) ir vienoje, ir kitoje pozicijoje dvigubai didesnis nei pats branduolys. Fonemų sistemos centrą žodžio pra-

¹¹ Tai dėsninga, nes, kaip užsiminta § 1.1 pabaigoje ir išn. 3, žodžio (ir apskritai šaknies) pradžios dvibalsį [ie] pridengia [j] (pvz.: *ievà* = [jievà], *ietis* = [jietis], *ieško* = [jiesko]); plg. DLKG 24). Trumpasis /ō/ galūnėse nevartojamas (plg. Karosienė, Girdenis 2001, 254), bet, kaip minėta, svetimų žodžių gale įmanomas – dar pvz.: *Klemansò, nètò, žabò*.

džioje sudaro 20, žodžio gale – 8 fonemos. Taigi šio intervalo žodžio ir skiemens pradinių fonemų skaičius vienodas. Galinių fonemų centrinės sistemos skiriasi: žodžio gale fonemų centro inventorių $\frac{1}{3}$ mažesnis nei skiemens gale (plg. 1 lent.). Aiškiai matome, kad ir žodžio, ir skiemens gale dominuoja balsių klasė, o pradžioje – priebalsiai. Vis dėlto, nors fonemų klasių atžvilgiu skiemens ir žodžio tiek pradinių, tiek galinių fonemų centro inventoriai panašūs, priebalsių ir balsių dažnumų santykiai, kaip iš dalies jau matėme, nevienodi. Palyginkime: žodžio pradžios $C : V = 87,08\% : 12,92\% = 6,74 : 1$ ir skiemens pradžios $C : V = 97,0\% : 3\% = 32,3 : 1$, žodžio galo¹² $C : V = 42,13\% : 57,84\% = 1 : 1,37$ ir skiemens galo $C : V = 35,45\% : 64,55\% = 1 : 1,82$. Akivaizdu, kad žodyje pradinių ir galinių priebalsių bei balsių dažnumų kontrastas ne toks drastiškas kaip skiemenyje. Dar įspūdingesnis šis kontrastas pirmojoje nepradinio ir paskutinėje negalinio skiemens pozicijoje (žr. § 3.2), kadangi pirmuoju atveju atkrinta žodžio pradžioje kartkartėmis pasitaiką balsiai, o antruoju – „nenormalios“ statistinės distribucijos priebalsis /s/.

Nesigilinant į detales, fonemų klasių pasiskirstymui kalbamosiose žodžio pozicijose apskritai galioja tokia taisyklė: visos balsinės fonemos, vartojamos absoliučioje žodžio pradžioje, leistinos ir jo pabaigoje, o visi priebalsiai (išskyrus vienintelį /č/), gali užimti pačią galinę poziciją žodyje, įsitvirtinę ir jo pradžioje.

Palyginus absoliučios žodžio pradžios ir pabaigos fonemų centrinių grupių sudėtį, matyti, kad tai – taip pat dvi iš esmės skirtingos sistemos: abiem sistemoms bendri tik minėtieji /s/, /j/, /i/ ir trumpasis balsis /a/, beveik vienodai dažnas ir žodžio pradžioje (5,57%), ir pabaigoje (5,53%). Įdomu, kad trumpasis /a/, dažniausia bendrinės lietuvių kalbos fonema¹³, žodžio pradžioje ir jo gale atsiduria atitinkamai ketvirtoje ir septintoje vietoje. Dažniausia žodžio pradžios fonema yra balsis /i/ (9,03%), po jo eina priebalsiai /k/ (8,35%) ir /p/ (7,16%). Taigi trims dažniausioms pradinėms fonemoms tenka apie $\frac{1}{4}$ viso šios pozicijos inventoriaus.

Žodžio gale nepaprastai dideliu dažnumu išsiskiria priebalsis /s/: jo dažnumas čia siekia 26,24%. Kad /s/ galiniame skiemenyje aktyviausias, pastebėjome jau anksčiau – čia jis beveik penkis kartus dažnesnis nei pradiniuose ir vidiniuose skiemenyse (plg. Karosienė, Girdenis 2001, 257–259). Tokį pat santykį gauname ir

¹² Visų galinių žodžio fonemų santykiai su tomis pačiomis pradinėmis tokie: /ū/ – 64,21 : 1, /ė/ – 22,12 : 1, /ė/ – 19,60 : 1, /e/ – 18,04 : 1, /ā/ – 11,61 : 1, /ō/ – 9,75 : 1, /s/ – 4,92 : 1, /u/ – 2,53 : 1, /uo/ – 2,35 : 1, /j/ – 1,51 : 1, /v/ – 1,28 : 1, /a/ – 0,99 : 1, /i/ – 0,89 : 1, /ī/ – 0,81 : 1, /r/ – 0,79 : 1, /m/ – 0,49 : 1, /l/ – 0,48 : 1, /n/ – 0,36 : 1, /t/ – 0,24 : 1, /š/ – 0,24 : 1, /k/ – 0,14 : 1, /p/ – 0,09 : 1, /f/ – 0,02 : 1, /s/ – 0,01 : 1, /n/ – 0,003 : 1, /p/ – 0,002 : 1. Nepasitaikė žodžio gale: /b/, /b̄/, /c/, /c̄/, /č/, /d/, /d̄/, /ž/, /ž̄/, /j/, /g/, /ḡ/, /h/, /k̄/, /l̄/, /l̄n/, /l̄s/, /l̄t/, /l̄v/, /l̄z/, /l̄ž/, /l̄ž̄/, /l̄ž̄l̄; nepasitaikė žodžio pradžioje: /č/, /ž/, /ž̄/, /l̄j/, /l̄h/, /iel/, /xl/, /xl̄/. – Išidėmėtina, kad iš tų 42,13% galinių priebalsių net 26,24% priklauso pučiamajam /s/.

¹³ Jos dažnumas tekstuose yra 10,46% (žr. Karosienė, Girdenis 1993, 34). – Tikslėnis duomenis žr. išn. 8.

lygindami /s/ dažnumą žodžio pabaigoje ir pradžioje: 26,24% : 5,33% ≈ 5 : 1. Vadina-
si, /s/ – būdingiausias žodžio galo priebalsis (norėtųsi sakyti fonema, bet tai būtų ne
visai tiesa, nes santykiu su pradiniu variantu jį toli lenkia galinis balsis /ū/ – žr. išn. 8).

3.4. Nagrinėjant žodžio galą išryškėja ir tam tikros **bendresnės tendencijos**. Pa-
vyzdžiui, čia, kaip ir skiemens gale, palyginti didelis antrosios pagal eilę fonemos
dažnumas ir ryškus dviejų pirmųjų fonemų dažnumų atotrūkis nuo kitų grupės na-
rių (plg. K a r o s i e n ė, G i r d e n i s 2001, 259). Štai antroji pagal dažnumą žodžio
galo fonema /ō/ (14,44%) lenkia žodžio pradžios dažniausiąją fonemą /i/ (9,03%)
net 1,5 karto; lyginant galinį /ō/ su galiniu /i/, užimančiu trečiąją vietą, į akis krinta
didelis šuolis – nuo 14,44% iki 8,04%. Kitoms galinėms fonemoms tai nebūdinga
(plg. 2 lent. ir 4 pav.).

Beveik visi paskutinių žodžio fonemų distribucijos ypatumai vos ne savaime plau-
kia iš bendrinės lietuvių kalbos m o r f o l o g i j o s bei morfonologijos. Visomis šioje
padėtyje ypač dažnomis fonemomis (ir atitinkamomis morfonemomis) ar jų deriniais
reiškiamos kaitomųjų žodžių galūnės arba, kalbant istorinės gramatikos terminais,
kamiengaliai. Štai /s/ yra daugelio vardažodžių galūnė arba galūnės dėmuo (pvz.:
vns. vard. *výras, naktis, sūnūs*, vns. kilm. *galvōs, naktiēs, sūnaūs, akmeñs*, dgs. vard.
gálvos, naktys, sūnūs, ākmenys, dgs. naud. *výrams, galvóms, naktims, sūnūms, akme-
nūms*, dgs. gal. *výrus, gálvas, naktis, sūnus, ākmenis*, dgs. įn. *výrais, galvomis, nakti-
mis, sūnumis, akmenimis*). Tai pasakytina ir apie /ō/ (pvz.: vns. kilm. *výro*, „3 a.“ *prā-
šo*), /i/ (pvz.: vns. vard. *daili*, vns. šksm. *bróli*, dgs. vard. *geri, visi*, 2 a. *neši, turi*, „3 a.“
tūri, žiūri), /j/ (t. y. jo alofonas /j/, pvz.: vns. naud. *výrui, gálvai, ākiai, sūnui, ākme-
niui*, vns. vt. *galvōj, tuřguj*, dgs. vard. vyrai, 2 a. *prašai, nešei*), /ū/ (pvz.: vns. gal. *sū-
nų, dailų*, dgs. kilm. *výrų, galvū, naktū, sūnū, akmenū*), /e/ ir /a/ (tikriausiai sakant, jų
archifonema /A/, pvz.: vns. vard. *girià, galvà*, vns. įn. *girià, gálva*, vns. vt. *laukè, gal-
vojè, naktjè, tuřguje, akmenyjè*, vns. šksm. *vařge, žème, Lítuva*, dgs. vt. *laukuosè,
galvosè, naktysè, tuřguose, akmenysè*, 1 a. *gìriame, tūrime, prāšome*, 2 a. *gìriate, tūrite,
prāšote*, „3 a.“ *gìria, nēša*), /ē/ (pvz.: vns. vard. *žèmè, dìdelè*, „3 a.“ *prāšè*)... Žodžio
pradžios /i/ atsidūrė pačiame lentelės viršuje, be abejo, tik todėl, kad juo prasideda
labai dažnas jungtukas (neretai – ir dalelytė) *ir*, visada einąs pirmuoju fonologinio
žodžio skiemeniu ar bent balsiu.

3.5. Labai įdomūs santykiai išryškėja palyginus konkrečių žodžio pradžios ir pir-
mųjų nepradinio skiemens fonemų dažnumus.

Kairiojoje lentelės pusėje (žr. 4 lent. 2–3 stulpelį) lyginama pirmosios viso žo-
džio ir nepradinių skiemenų fonemos (skiltys „Pradiniai : nepradiniai“), dešiniojo-
je (4–5 stulpelis) – paskutinė viso žodžio ir negalinių skiemenų fonemos (skiltys
„Galiniai : negaliniai“). Pavyzdžiui, 1 eilutės rezultatai apskaičiuoti žodžio pradžios
pirmosios fonemos /ō/ absoliutų dažnumą (3 lent. 3 stulp. 25 eil.) padalijus iš tos

pačios nepradinio skiemens fonemos (2 lent. 3 stulp. 48 eil.) dažnumo (214 : 7 ≈ 30,57) ir žodžio galo /s/ absoliutų dažnumą (3 lent. 7 stulp. 1 eil.) padalijus iš negalinio skiemens paskutinės fonemos /s/ (2 lent. 7 stulp. 27 eil.) dažnumo (3791 : 145 ≈ 26,14 : 1)...

4 lentelė. **Pirmųjų fonemų santykiai pradiniuose–nepradiniuose skiemenyse ir paskutinių fonemų – galiniuose–negaliniuose skiemenyse**

Skiemenys → Nr.	Pradiniai : nepradiniai		Galiniai : negaliniai	
	Pirmoji fonema	Santykis	Paskutinė fonema	Santykis
1	<i>ō</i>	30,57 : 1	<i>s</i>	26,14 : 1
2	<i>ī</i>	11,18 : 1	<i>ū</i>	1,74 : 1
3	<i>i</i>	8,11 : 1	<i>m</i>	1,65 : 1
4	<i>a</i>	3,23 : 1	<i>ō</i>	0,97 : 1
5	<i>u</i>	3,20 : 1	<i>j</i>	0,87 : 1
6	<i>â</i>	2,19 : 1	<i>ā</i>	0,77 : 1
7	<i>ž</i>	1,75 : 1	<i>t</i>	0,69 : 1
8	<i>uo</i>	1,54 : 1	<i>p</i>	0,64 : 1
9	<i>p</i>	1,52 : 1	<i>ē</i>	0,53 : 1
10	<i>ē</i>	1,50 : 1	<i>e</i>	0,45 : 1
11	<i>ṗ</i>	1,26 : 1	<i>ē</i>	0,42 : 1
12	<i>e</i>	1,02 : 1	<i>i</i>	0,42 : 1
13	<i>f</i>	1,00 : 1	<i>v</i>	0,41 : 1
14	<i>ū</i>	0,93 : 1	<i>k</i>	0,26 : 1
15	<i>ṽ</i>	0,80 : 1	<i>n</i>	0,25 : 1
15	<i>ḃ</i>	0,76 : 1	<i>a</i>	0,24 : 1
17	<i>b</i>	0,72 : 1	<i>l</i>	0,23 : 1
18	<i>k</i>	0,70 : 1	<i>ī</i>	0,22 : 1
19	<i>s</i>	0,66 : 1	<i>u</i>	0,22 : 1
20	<i>ḥ</i>	0,65 : 1	<i>š</i>	0,15 : 1
21	<i>ñ</i>	0,61 : 1	<i>r</i>	0,12 : 1
22	<i>l</i>	0,52 : 1	<i>uo</i>	0,09 : 1
23	<i>ḡ</i>	0,42 : 1	<i>ie</i>	0,07 : 1
24	<i>š</i>	0,42 : 1	<i>ṡ</i>	0,02 : 1
25	<i>j</i>	0,41 : 1	<i>ṗ</i>	0,005 : 1
26	<i>t</i>	0,40 : 1	<i>ñ</i>	0,004 : 1
27	<i>ḡ</i>	0,40 : 1	<i>ṛ</i>	0,002 : 1
28	<i>ž</i>	0,40 : 1	<i>b</i>	0
29	<i>d</i>	0,38 : 1	<i>ḃ</i>	0
30	<i>n</i>	0,36 : 1	<i>ĉ</i>	0

4 lentelės tęsinys

Skiemenys →	Pradiniai : nepradiniai		Galiniai : negaliniai	
	Nr.	Pirmoji fonema	Santykis	Paskutinė fonema
31	<i>š</i>	0,35 : 1	<i>ė</i>	0
32	<i>g</i>	0,35 : 1	<i>d</i>	0
33	<i>r</i>	0,33 : 1	<i>đ</i>	0
34	<i>m̃</i>	0,33 : 1	<i>f</i>	0
35	<i>m</i>	0,33 : 1	<i>g</i>	0
36	<i>đ</i>	0,31 : 1	<i>ķ</i>	0
37	<i>v</i>	0,30 : 1	<i>l̃</i>	0
38	<i>ķ</i>	0,28 : 1	<i>m̃</i>	0
39	<i>l̃</i>	0,24 : 1	<i>õ</i>	0
40	<i>õ</i>	0,22 : 1	<i>š</i>	0
41	<i>c</i>	0,17 : 1	<i>l̃</i>	0
42	<i>ř</i>	0,16 : 1	<i>z</i>	0
43	<i>š</i>	0,15 : 1	<i>ž</i>	0
44	<i>l̃</i>	0,13 : 1	<i>ž</i>	0
45	<i>ė</i>	0,12 : 1	<i>ž</i>	0
46	<i>ž</i>	0,06 : 1	<i>c</i>	–
47	<i>ž</i>	0,05 : 1	<i>è</i>	–
48	<i>č</i>	0,04 : 1	<i>š</i>	–
49	<i>z</i>	0,01 : 1	<i>ž</i>	–
50	<i>f</i>	0	<i>ž</i>	–
51	<i>x</i>	0	<i>ž</i>	–
52	<i>χ</i>	0	<i>f</i>	–
53	<i>è</i>	–	<i>g̃</i>	–
54	<i>ž</i>	–	<i>h</i>	–
55	<i>z</i>	–	<i>h̃</i>	–
56	<i>h</i>	–	<i>ŕ</i>	–
57	<i>h̃</i>	–	<i>x</i>	–
58	<i>ie</i>	–	<i>χ</i>	–

Paskutinė fonema žodžio gale dažniau negu negaliniuose skiemenyse būna tik trys fonemos: /s/, /ū/ ir /m/. Fonema /ō/ maždaug vienodo dažnumo abiem atvejais; kitos fonemos – iki /ř/ imtinai – dažnesnės paskutinėje negalinio skiemenys pozicijoje arba (nuo /b/ iki /ž/) žodžio gale apskritai nepavartotos.

Pirmosiomis fonemomis žodžio pradžioje dažniau negu nepradiniuose skiemenyse eina devyni balsiai: /ō/, /l̃/, /l/, /a/, /u/, /ā/, /uo/, /ē/ ir /e/ – ir

trys priebalsiai: /ǰ/, /p/, /p̄/. Tik trys balsiai, nesudarą natūralios klasės, dažnoki nepradinio skiemens pirmojoje pozicijoje: /ū/, /ė/, /ō/. Čia visiškai dominuoja priebalsiai, – kaip jau sakyta, balsiu prasidedąs nepradinis skiemuo yra didžiausia retenybė.

4. Pabaiga

Kaip parodė mūsų tyrimas, skiemens bei žodžio pirmosios ir paskutinės fonemos dažnumo atžvilgiu visiškai skiriasi. Pradiniuose (ypač skiemens pradžios) inventoriuose ryškiai dominuoja priebalsiai, galiniuose – balsiai. Akį rėžiančią išimtį sudaro tik didelio morfologinio krūvio fonema /s/, žodžio gale pasižyminti nepaprastu dažnumu.

Morfologiniais veiksniais nesunkiai paaiškinamas ir kitų centrinių žodžio galo fonemų ypatingesnis dažnumas.

DIE HÄUFIGKEIT DER AN- UND AUSLAUTENDEN PHONEME IN SILBEN UND WÖRTERN DER LITAUISCHEN STANDARDSPRACHE

Zusammenfassung

Im Mittelpunkt des vorliegenden Beitrags stehen die statistische Ermittlung und Erörterung der Häufigkeitswerte von Phonemen, die am absoluten Silben- bzw. Wortanfang oder am absoluten Silben- bzw. Wortende erscheinen.

Die ermittelten Häufigkeitswerte für Phoneme im Silben- oder Wortanlaut sowie im Silben- oder Wortauslaut werden in Tabellen 1 und 3 angeführt; Tabelle 2 zeigt die Vorkommenshäufigkeit der an- und auslautenden Phoneme in den Inlautsilben.

In Bezug auf die statistische Verteilung von Häufigkeitswerten einzelner Phoneme und deren Klassen lassen sich sowohl bei Silben als auch bei Wörtern zwei relativ eigenständige Teilsysteme aus anlautenden und auslautenden Phonemen abgrenzen. Diesen Teilsystemen sind einige quantitative und qualitative Unterschiede kennzeichnend.

Der Silben- bzw. Wortauslaut weist im Vergleich zum Silben- bzw. Wortanlaut eine strengere Einschränkung der Phonemdistribution und daher eine ungleichmäßigere Häufigkeitsverteilung der Phoneme auf. Besonders große Beschränkungen gelten für den Wortauslaut: Der Zentralbereich (etwa 50%) der auslautenden Phoneme des Wortes ist zahlenmäßig um ein Drittel kleiner als der der Silbe.

Im Silben- bzw. Wortanlaut sind die Konsonantenphoneme vorherrschend, während die dominierende Phonemklasse im Silben- bzw. Wortauslaut die Vokale sind. Das am häufigsten auftretende Phonem des Silbenanlauts ist der Konsonant /k/ (7,03%), das des Silbenauslauts – der Langvokal /o:/ (10,18%); im Wortanlaut kommt jedoch der Vokal /i/ (9,03%) am häufigsten vor und im Wortauslaut steht der Konsonant /s/ mit einem außergewöhnlichen Häufigkeitswert von 26,24% an der ersten Stelle.

Die distributionellen Eigenarten der auslautenden Phoneme sind auf die morphologische bzw. morphologische Beschaffenheit des Litauischen zurückzuführen: So eine große Häufigkeit dieser Phoneme wird durch die Flexionssuffixe der flektierbaren Wortarten bewirkt.

LITERATŪRA

- DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 3 leid., Vilnius, 1997.
- Girdenis A., 2003, Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai, Vilnius.
- Girdenis A., 2000, Dėl [k], [g] minkštumo prieš kitus priebalsius, – Klb XLVIII (1) 165–167 (= A. Girdenis, Kalbotyros darbai, III, Vilnius, 2001, 411–413).
- Girdenis A., V. Karosienė, 1995, Häufigkeit der Phoneme und die phonologische Wertung der litauischen Diphthonge, – Blt XXX (1) 67–78 (= A. Girdenis, Kalbotyros darbai, III, Vilnius, 2001, 19–31).
- H y m a n L. M., 1975, Phonology: Theory and analysis, New York etc.
- Karosienė V., A. Girdenis, 1990, Bendrinės kalbos žodžio ir skiemens statistinė struktūra, – Klb XLI (1) 36–48 (= A. Girdenis, Kalbotyros darbai, III, Vilnius, 2001, 182–193).
- Karosienė V., A. Girdenis, 1993, Bendrinės kalbos fonemų dažnumai, – Klb XLII (1) 28–38 (= A. Girdenis, Kalbotyros darbai, III, Vilnius, 2001, 64–74).
- Karosienė V., A. Girdenis, 1994, Lietuvių bendrinės kalbos skiemens tipų dažnumai, – Klb XLIII (1) 34–42 (= A. Girdenis, Kalbotyros darbai, III, Vilnius, 2001, 116–126).
- Karosienė V., A. Girdenis, 2001, Statistinė fonemų distribucija lietuvių bendrinės kalbos pradiniuose, vidiniuose ir galiniuose skiemenyse, – Blt XXXVI (2) 253–266.
- L i n e l l P., 1979, Psychological reality in phonology: Theoretical study, Cambridge etc.
- P a k e r y s A., 1986, Lietuvių bendrinės kalbos fonetika, Vilnius.
- T e k o r i u s A., 1985, Zur phonologischen Wertung der litauischen Diphthonge, – Blt XXI (2) 125–133.